(1) (4)

श्रीगणेशायनमः॥ ॥इहूदेतंव्यक्तिपक्षेईदूतोस्तपरयोरुपादानंभिन्नकालनिवृत्तयेवागुणानांतरपुक्तग्रहणपवास्यात्तत्रना
घुइत्साहईदूतोरिति।एवंचोपदिदिसस्येशास्येभावात्ननतद्बाधकतपरसूत्रप्रवृत्त्येतपरत्वमित्सर्थः।तपरसूत्रेऽणग्रहणाननु
वृत्सातस्यशास्यावपिफलाभावात्नहिलीपइत्साहउदात्तादीनामितिननुजातिपक्षेभिन्नकालनिवृत्त्यर्थस्यात्तत्पक्षेहितपरसूत्रे
अग्रे ४ नियमार्थमेवेसतत्राहजातीति।प्लुतानांचेष्यतएवेति।एतच्चभाष्येएवस्फुटं।इष्टव्याघातमितिजातिपक्षेईदूदेशेपितपरत्वेनै
वप्लुतव्यावृत्तिरस्त्वभिमानः।भेदकागुणाइति भेदकत्वात्स्वरस्येतिवार्त्तिकोक्तेरणविषयेभेदकपक्षोप्यस्तीत्यभिमानः।इ
दंप्रयोजनमीदूतोरेवनतेईशेऽणुदित्सूत्रेणेवसिद्धेः।ननुतत्कालस्यवर्णसंग्रहार्थंतपरत्वमुक्तंनातत्कालव्यावृत्त्यर्थंतत्प्लु
तः प्लुतानांनप्राप्नोतीत्यतआहव्यक्तिपक्षेति।ईदूदेशेरदादेरदेशेतुतपरत्वादेवदोषइतिबोध्यं।ननुइतिशब्दादिसमभिव्या
हारेकार्यार्थंप्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तेरंतरंगत्वात्पूर्वंप्लुतेतेनस्थानिनोनिवृत्तत्वेनप्लुतासिद्धत्वेपिकथंस्यादत्राश्रयाप्रगृह्यसंतै
त्यतआहशास्त्रेति।प्रवृत्तेपिशास्त्रेऽसिद्धत्वेनतत्स्वरूपानुपपत्त्यभावेनप्लुतबुध्यभावाद्विमात्रविषयापाबुद्धेस्त्रिमात्रेस
त्वात्तद्विस्मात्रबुध्यात्रिमात्रस्यसत्वेत्सर्थः।एतेनशास्त्रासिद्धत्वात्शास्त्राप्रवृत्तौस्थानिनःप्रगृह्यत्वेपिपुनःप्लुतेतत्वस्या तस्य
त्ननचस्थानिवत्त्वं।अनल्विधावितिनिषेधात्प्लुतस्यान्यलवृत्तिधर्मत्वात्एवंचागच्छतमत्र्याइत्यादावप्रगृह्यस्येस
नुनासिकःस्यादित्यपास्तंननुप्राधान्यात्कार्यसिद्धत्वमेवस्यादतआहतपाही।तिउत्सर्गःस्यानीत्यसामान्येनेति।तदुत्सर्गेपी

तिर

कौ॰ टी॰ १ सर्पः॥ ननु प्रकृतिभावो न स्वरसंधिप्रकरणस्थस्तत्राह। सोत्सर्गमिति॥ तदुत्सर्गनिरूपितापवादस्याप्यसत्वेनेदमपि तत्प्रकर
णस्थमेवेति भावः। प्रगृह्यत्वहेतुके प्रकृतिभावेपीत्यन्वयः। प्रकृतिभावएवैं प्लुतप्रकृतिभाव इत्सर्पः। भाष्येएतस्येतस्य स्वरसंधि
२ प्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्सर्पः कार्यार्थत्वादिति। तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञासूत्रेन तत्प्रकरणस्थमिति भावः। प्रतिषिद्धे इति।
अप्लुतवद्भावेन बाधिते इत्सर्पः। भाष्ये प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधेति। प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतप्रतिषेधप्रसंग इत्सर्पः। प्रगृह्या स्य
श्रयस्यापि कुतो न निवृत्तिरित्यत आह अस्येनेति। प्रगृ[illegible]ः प्रकृत्येत्यनेनेत्सर्पः। नन्वीदृशेपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभा
प वे सति प्लुताश्रेप्रकृतिभावप्रतिषेधोऽप्लुतवदिति बाधितोऽर्थ इत्यत आह यत्रेति न पुन [...] स्तपरत्वादिति तद्भाष्ये
दीर्घाणां वोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोतीति। प्लुतानामिति। तपरत्वाभावे इत्सर्पः। तपरत्वेतु तपरस्तत्र स्यजातिपक्षेऽनणपि
निषमार्थत्वान्नस्यादिति भावः। ईत्वादिति वा घनन्निरित्यं मन्यते। आकृतिरिति। विनाव्यक्त्युच्चारणं जातिनिर्देशाभावादव
श्यं व्यक्त्युच्चारणीयायां लाघवात्प्रकृत्यस्वरएवप्रयोक्तव्यो गुरुदीर्घोच्चारणेन तत्पाठे रूपन्नस्थ्याग्रहणत्वं विहाय विशेषेणत्यस्यैवाश्र
यणाद्धि शिष्टव्यक्तिस्थैव जातिर्गृह्यते इति न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाधिककालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहणमिति भावः। भि
न्नभिन्नव्याप्यजातिस्वीकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः प्लुतेऽभावएवेत्यपि बोध्यं। एत्वजातेरक्तप्लुतेसत्वात्तेन प्लुतग्रहणं भव एम॰
त्येव। ततो जघुयक्तेरभावाच्च। नन्वेवं भाष्ये न ण त्वादिति हेतुरसंगतो तत्राह आकृतिपक्षेपीति। ईदृशे विषये तत्तदैत्वातिविशि

त्वादि

2A

सिद्धमिति-वातिदेशः कार्यार्थः॥ कार्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशे वा कार्यबोधस्तद्देशस्य त्वमेव तस्य· किंच· पूर्वत्रा ५

ह्यव्यक्तिरेव गृह्यत इत्यर्थः जातिपक्षे धर्मिफलाभावात् व्यक्तिद्वारा कार्यसंबंधात्परो गौरवाच्च तस्याप्युक्तत्वाच्च तद्विशिष्टव्यक्तिग्रहणोप
गत्वाभावाच्च तौ ग्राहकाविति भावः। भाष्ये तस्मादित्यादि पूर्वत्वमेव तत्परत्वमिति। गुणान्तरप्युक्तसंज्ञाया संदेहापचे सर्थः कर्मधा
रयत्रम मंत्रुद्दस्यति। श्रुतो भावीति। पपष्पाश्र यासिद्धत्वेनापि सिध्यतित थापि शास्त्रबाधापेक्षपाल क्षण्याश्रयणमुचितमिति
भाष्याभिप्रायः प्रकृतइति। श्रुतशब्देन बोधितइत्यर्थः बुध्येति। शास्त्रीये कार्येऽसिद्धत्वं न चापंव्यवहारः शास्त्रीयं कार्यमिति भा
वः। कार्यकालपक्षमाश्रित्येति स्यभावः तत्रपक्षे संज्ञाशास्त्राणां न पृथक् बोधकत्वं पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन पूर्वत्रे
दमसिद्धमिति तदर्थः तत्र कार्यकालपक्षे तत्तद्देशोपस्थितसंज्ञापरिभाषाणामप्यसिद्धत्वबोधनं एवं च श्रुतइत्यस्याऽनुनासि
कविधेरसिद्धत्वे न तदेकवाक्यतापन्नस्यापि तद्दुस्याऽसिद्धत्वेन श्रुतशब्देनानुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वग्रहणेनैद्वदेतत्र
दसोमादिसस्पग्रहीतुमशक्यत्वमिति। यथोद्देशे तु संज्ञातंत्र्यशास्तादीनां कार्यबोधकत्वात्सति श्रुतासिद्धत्वबोधनं शक्यमे
व। एतेन कार्यकालपक्षेपिपाठक्रमपूर्वत्वाभावतिरिक्तपारतंत्र्यापत्तिर्दैमग्रहेति श्रुतेसिद्धकोऽयस्येपत्वेन ग्रहकार्यमित्यर्थः
पत्वग्रहकार्यदृष्ट्या श्रुतः सिद्धत्वादितियावत्। यथोद्देशेति। नन्वत्रपक्षेऽश्रीइत्यादौ श्रुतस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेव श्रुताभा
वपक्षेनुनासिकश्रुतिर्बोधेनफलेवस्यो संज्ञायां ततः श्रुतेतद्विमात्रत्वेन परंपरयाप्यपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात्क्वचिद्विधि
नस्याभिवत्वाभावाच्च। प्रग्रहत्वेनानुनासिकः स्यादिति चेन्न संज्ञायाः कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन

कै॰ टी॰ १ पुनस्तस्याः सुलभत्वात्। एतदेव ध्वनयता सुतस्यासिद्धत्वात्तत्का लाए वमवंतीत्येवकारः प्रयुक्तः सुतात्माकृ संज्ञायां वतत्का लाए
(3) वेतितदर्थ इत्सत्वमप्रमाणितो वोध्यते ईदादयइति। प्राधम्यादस्सोमादिसने नैकरूप्याच्चेतिभावः। तदेति। अंतशब्दो वर्णवचनस्त व२
दंतस्येति वहुव्रीहिरित्यर्थः। अयेति संज्ञायामानंतर्येण विधिरित्यस्यानुग्रहाच्चेतिभावः। भाष्येतस्येतिद्विवचनांतस्य स्वर्णास्ये
व्य र्थः। गौणास्येतिजघं तत्ताभास्यात् लाक्षणिकमपि गौणपदेन ग्राह्यतइतिभावः। प्रथमोपस्थितेदूर्णागिसागेन एकारांतोदा
र हरणदानेवीजमाह ईदूतोरिति। नाश्रितमितिवार्तिककृतेति शेषः। तदंतविधिरिति। अस्मादेववच नाज्ज्ञ्वस्वहृत्वंविशेषणमात्रायेति
भावः। इत्ययंत्तीयः प्रयत्नइति। अपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्यवीजं। तदंतविधप्राभावोत्रनोक्तइति। ईदादिभिः श्रूयमाणत्वेन द्विवच
नविशेषणमेवस्याप्यमिति तस्यासंभवरूपोदोषो नोक्तइत्यपि वोध्यं। आदेशेनेति। एकार्थप्रतिपादकत्वं हि तेन द्विवचनविशे
तवैकार्थादेशेनेत्यर्थः। प्रकृतिभावेनेति। अन्यथानुपपद्यमानेनेत्यर्थः। एवं हि सिद्धांते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यंजकाभावादस्य
प्रयोगस्यासाधु त्वापत्तिरसाकृ मयोगे च भगवतो [illegible] पत्तापत्तिरतः पूर्वपदार्थतावच्छेदकरूपेणैवप्रधानेनसंख्यावत्त्वेने बोध
व त्येवभाष्यसंमतं अतोव्रतो संख्याने गमेप्यनेकार्थप्रतीत्या तथा विग्रहे वाधकाभावइति वोध्यं। सुतरामिति। अकरणात्कर
णं गुरुत्वस्य च तापकत्वेनाप्रमाणमिति सुतरां गौरवमित्यर्थः। ईदादिभिरिति भाष्ये। कृतस्य कृतेन संवंधो भाष्य इति भावः। त एम०
त्वात् द्विवचनमनपेक्ष्य समुदायस्य प्रत्ययांतस्य। ननत्रपक्षेन द्विवचनेनेदादिविशेष्यतइति कथमीदादिवद्विवचनमि

नीसमत आह। ईदादीति। तदंतत्वं चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं। श्रूयते सूत्र इति। यत् श्रूयते सूत्रे द्विवचनं तद्दीर्घांतमिति भाष्ये योजने
3A त्याशयः। अनित्यत्वेपि लुक्कः शीभावो नित्यश्चेत् अतुल्यबलत्वात्परत्वादिति पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाष्ये शीभावोप्यनित्य इत्युक्तं
कृते लुकि न दप्राप्तिरूपप्रसंगरूपषष्ठ्यर्थस्याभावादिति भावः। अग्नी इती ति रेवेद्धे इत्यस्याप्युपलक्षणमेतत्। द्वितीय इति। प्रथ
मां शेतदंतविधिस्तत्वेन पद्भ्रद्यस्यैकत्वबुध्यातस्य मध्यमत्वेनोक्तिरिति बोध्यम्। एतदिति वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः। अरसोमात्
अस्मिन्निति। मासदृघटितेरर्थः। यद्दितु अदसो हादि स्युच्यते तत्परश्च पूर्वोत्तरसाहचर्यादिवर्णाभिन्नोच ओकारैकाररूप
एव तदानस्याद्दोष इति भावः इदमेवध्वनयितुमदसः प्रगृह्यसंज्ञायामिति नोक्तं नन्वीत्वोत्वयोरसिद्धत्वेपि अदसो मादित्य
त्रैहृदिति निवर्त्यमात्परो ऐकारैकारयोरपि प्रगृह्यत्वात्त्र्यापादित संगोत आह चशब्दात्समलस्येति। एवं चैदोतोर्मात्परत्वाभा
वादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भावः। नन्वीत्वादीनामसिद्धत्वेपि तन्निवृत्तितोकारादभावेन कृप्पमयादिप्राप्तिः किंचायमा
दीत्यस्यासिद्धत्वेपि प्रगृह्यसंज्ञायामाश्रयात्सिद्धत्वेन तन्नसंज्ञायां तत्सामर्थ्यान्नाभावदयोत आह शास्त्रेति। नादेशलक्षणामी
ति प्रकृतिभाव इत्यर्थः। प्रगृह्य [redacted]) तत्तनुनास्तिक पर्युदा
सेन चरितार्थमिति भावः। एकादेशः एङः पदांतादतीति नाज्ञानंतर्ये इति अयादावज्ञानं यदिति भावः। एपादिके तरंगे बहिरंग
परिभाषाया अप्रवृत्तेर्विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वान्न दोष इति परेय योदेशेति। न त्वाश्रयात्सिद्धत्वेन प्रगृह्यत्वेपि

कै· टी· १ मूलादेरसिद्धत्वात् आयादिकं स्यादेवेति चेन्न एवमपि संज्ञाशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्याश्रयणेनायादिकं प्रसज्यापि सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्याशयात् भा
ष्ये यस्मिन्देश इति। न च तत्र पूर्वसूत्रे गौणसिद्धिः अद्धिवचनेन तदप्रवृत्तेः पूर्वसूत्रविषये यथोद्देशस्यैव भाष्यकृतांगीकाराच्च। नन्वीदृशं पु
k जीवनायात्रकरणमिति अत आह नचेति। हे ऽ सुकृञ् अस् काइत्यादौ तु अदन्त इत्यावर्णनविधानेदस्यस्थाने सोमस्य तादृशादन्त इत्यर्थेनानु
नासिकः स्वमते पि भवत्येवेति भाष्याशयमाह तादृशानामनभिधानमेवेत्यस्मे प्रकरणोत्कर्षणेति। संज्ञाप्रकरणोत्कर्षेण गुरुम
तमासेनेत्यर्थः सर्वेति प्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधे सर्वः। भाष्ये विप्रतिषेधाद्धेति। अंतरंगत्वात् मूलादौ कृते पदांतरसमभिव्या
हारे ऽयादिभ्यः परत्वात् संज्ञासिद्धौ तत्सामर्थ्यान्मूलादिकं प्रकृतिभावं प्रसज्यापि नासिद्ध आत्रपाश्च संज्ञां प्रसज्यापि नासिद्धमिति भावः।
ननु अगृह्य संज्ञाभिनिवर्त्तमाने स्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण घटत एव विरोधपरस्परयुक्तमेतदिस्त अत आह रघेति। भाष्ये परैवेति। पूर्वे
पाठेपि तत्र वाकार्यबोधाभावेनेति भावः कृष्णमिति पाठकृतं स्वगतं पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः उत्तरपतिकार्यकालमिति तस्य
प्ते संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवार्यबोधस्तदुत्तरं च विरोधोपस्थितिस्तत्कार्यत्वानं चेति तत्र परत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्र
वृत्तौ बीजमिति भावः परैवेत्येवकारेण पाठकृते पूर्वत्वं विद्यमानमपि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न नियामकमिति सूचितं परिभा
षाणां तु तत्स्थेपि तत्तद्देशे र्यबोधोस्त्येवेति तद्विषये विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ पाठकृतमेव तन्नियामकमिति तात्पर्यं आक एण०
डारस्य मपद संज्ञादिविषये तु पयोद्देशपक्ष एवेति तत्र परयापूर्वबाधात् सिद्धिः प्युरुः संप्रसारणमिति सूत्रस्थं म संज्ञायाः

48 कार्यकालत्वपरं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति तन्नैव निरूपयिष्यामः परे तु परैवेतस्य संज्ञापदेन तत्कार्यं प्रकृतिभाव उच्यते इति भावः अ
शयानभित्तस्य प्रश्नः कथमिति एकदेशिन उत्तरं कार्यकालमित्याहुः एतेन कार्यकालपक्षेपि पाठकृतपरत्वमपादीना
मेव अन्यथा ऽऽमो हूस्वाद् चीत्यादौ त्रिपादीस्थे कार्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात्तत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्येवेति सिद्धां
नासंगतिरुभयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वासंभवादित्यपास्तं द्रष्टव्यमिति। योगइति कर्मणि घञ्। हि कार्यशब्दस्यपात्रा
द्यंतत्वात् स्त्रीलिंगस्य योगशब्देन कर्तृकरणोक्तेति समासः ईदूतौ प्रगृह्यसंज्ञेतस्य तत्कार्यं प्रकृतिभावस्तस्यर्थः कदा
चिदिति एवं च प्रकृते केवलासंभवरूपः स इत्यर्थः केवलं हि कार्ययोगेन सर्वथा विप्रतिषेधस्याहतत्वाहीति। ईत्वमूलत्वं
वेति। तद्विघातेन संज्ञाभावेन तत्कार्यप्रकृतिभावविघातः स्यादिति एवेति भावः केचित्तु संज्ञाकार्यस्य अयादिभिर्विप्रतिषेधो
युक्तः वा कासं [redacted] स्कारपक्षे सूत्रादितः पूर्वमेव अयादिप्राप्त्या मूला
घुत्तरं च संज्ञायां तस्यामप्रवृत्त्या समभावात्। तस्मात्प्रगृह्यसंज्ञाशब्देन तज्जनकसूत्रादिकं लक्ष्यपित्वा तस्यायादिभि
र्विप्रतिषेध इति वार्त्तिकार्थस्तमपि दूषयति भाष्ये एवमपीति। कार्यत्वेनाश्रयणादिति तत्त्वाम ष्यादृश्यादौ अन्यस्यापि सि
द्धत्वमित्यर्थः यथोद्देशे इदं कथं कार्यकालमिति तु प्रकृतिभावायादिविप्रतिषेधविषयमिदानीं तु तेनेति स्पष्टमेव
असिद्धत्वाभावादिति ईत्वादीनामसिद्धत्वाभावादित्यर्थः तामात्मत एवासिद्धत्वाभावबोधनादित्यर्थः। ते यां ईत्वादी

कै. टी. १ गं परत्वादिति ईत्वादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वाभावाद् यादीनामप्रसंग एवेति भावः। व्याख्यानांतरमिति प्रगृह्यत्वकार्यप्रकृतिभावेना
यादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यं सतो रित्यस्य पुगपवादत्वात् पयोरित्यर्थः। वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्वादीनामसिद्धत्वेनैतः प्रागेव तत्प्राप्तेः
5 कृते त्वीत्वाद्यवस्थेति न तयोः पुगपवादत्वात् प्राप्तिरिति भावः। तदाह न चात्रेत्यादि। अत्र आयादिप्राप्तिकाले असत्त्वे हेतुः उभयसिद्धमि
ति पूर्वत्रासिद्धे नेति शेषः। परिहरति आश्रयादिति। पदसंस्कारपक्षे एवात्रापीत इति भावः एवं चोभयोः पुगपवादत्वात् प्राप्तिः प्रगृह्य
संज्ञायां तत्कार्ये च तयोः सिद्धत्वादयादीनां तु चासिद्धत्वादिति सपक्षो विप्रतिषेध इति वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वप
क्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति केचित्। परे तु नन्वेतद् विप्रतिषेधखंडनं ततश्च समर्थनपरत्वेन व्याख्यापेक्षयेद
मेव युक्तं पक्षांतरैरपि परिहारकरणादित्याहुः। रोः सुपीत्यस्यानंतरमिति। तेन चैवं हृष्युत्वे तस्यैतदुत्तरत्वादोरीति दृष्ट्याऽसिद्ध
त्वापत्तौ मनोरथ्यासिद्धिः ढो ढे लोप इति। तन पोर्थे नुनासिक इत्यतः पूर्वपाठः कार्य इत्याशयात्। अनुनासिकपर्युदासे
न चारितार्थ्यमाशंक्याह यथोद्देशेति। एतत् वचनसामर्थ्यादिति वार्तिकं तद्व्याख्यानं भाष्यं चेत्यर्थः। पूर्वभाष्यस्य व्याख्यां
तरवादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षे व्याहृत्याश्रय एवेति वस्तुतस्तु प्रकृतिभावो व्यवस्थितसंज्ञायां तयोर्निमित्तत्वेनाश्रयणाद् वच
नसामर्थ्यादयादीनामपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यते इत्यर्थः इति कार्यकालेऽपि न दोषः। किं च यथोद्देशेऽपि संज्ञां प्रति निमित्तत्वेनाश्र एप॰
यणात्तद्दृष्ट्यामीत्वस्यासिद्धत्वेन संज्ञायामनुनासिकप्रतिबंधेन चारितार्थ्यमस्त्येव प्रकृतिभाव विषयकसंज्ञोपप्लवत्वा

5A मर्थ्या। अपरो तु किं विशिष्यं यो देशा। अपरो नैवमुपक्रमस्य भाष्येपि बोध्यमित्याहुः भाष्ये योगविभागा इति वार्त्तिकं व्याचष्टे
अप वेति अदस इत्यस्य पंचम्यंतत्वे उत्तरत्रमादित्यस्य विशेषणानापत्तिरत आह संबंधेति पत्तत्वि दे इति मूले इति शेषः पत्र
कार्ये मूलं त्विद्धं तत्प्रग्रहकार्यमित्यर्थः अपरो यदसिद्ध इति पत्र मूलमसिद्धं तदित्यर्थः नत्वसमस्तत्वात्समुदायानुवृत्तिः स्यात्
त्कप्यमेतो निवृत्तिरत आह ईदूतोरेवेति नान्यथेति। सिद्धा नेत्वस्यामित्यमात्प्रग्रहणमिति भावः भाष्ये मा यादीदापर्थानांवे
ति वार्त्तिकं व्याचष्टे अथवा हेतिन नुएवं सति अदेः दौ इत्यस्यामवस्थायां प्रग्रह्यत्वेपि मीत्नमूलयोः कृतयोरीकारादीनामप्र
अलं ग्रह्यता दत ईम यर्थ्ये यां विधित्वेन प्रग्रह्यत्वाभावादिति चेन्न अदेशोप्रग्रह्यस्यानिकत्स्यापि लक्षणया ग्रहणेनादोषात् हि ती
येति द्वितीयपदस्यैव विपत्कार्यं तत्रासिद्धत्वं नेत्यर्थः। अमेतु अप्यवावनस्याम र्थ्यादित्यादि [illegible] भाष्यकृतएवोक्तिरतएव
सांप्रतं पुस्तकेषु वार्त्तिकापाठ इत्याहुः अन्येतु अमेउक्तं वेत्यस्य वार्त्तिकंमत्वाको शेवार्त्तिकपाठो अपर इत्याहुः। सिद्ध इति प्रग्रह्यत्वे
सिद्धत्वमयादीन्प्रतिसिद्धत्वं विना सप्रयोजनं नेति साम र्थ्यात्तास्य पितो सिद्धाविति भावः। विशेष्यासंनिधाने कथं तदंतवि
धिरत आह पूर्वसूत्रे इति अपाधिकारादिति भावः शब्दमात्रमिति। एवं च विशेष्याभावान्न तदंतविधिरिति भावः। शो। प्रस
क्तमेवेति एवं चेहेति भाष्यस्य इहैवेत्यर्थः। पुष्ठोइति। सुपांसुलुगिति विभक्त्यादेशः शेशब्द इत्यर्थः शेश्वासाव र्थ्यो वांश्चत
त्स्य ग्रहणादित्यर्थः शक्तिग्रहनिरपेक्षप्रतीतिकत्वेनांतरंगत्वात् अर्थप्रतीतावपि प्रतीयमानत्वमहेयत्वं। शब्दांतरैरप्रसा

Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan

कै.टी.१ यनादस्साधारणत्वं। अत्राहुर्भवितीव्यतीतिर्मत्वर्थीयो लोमादिशः। आनर्थक्यामिति। प्रत्यक्षानुमानिकल्पायापेक्षयारूपग्रहणानु
6 गता अर्थवत्परिभाषाप्रवृत्तेति भावः। निपात। आनर्थक्यादिति। अर्थवत्त्वानि यथा ~~पेक्षयारूपग्रहणानुगतार्थवत्परिभाषाप्रवृत्ति~~रि
त्यर्थः। तत्र हेतुः कल्पितरूपत्वादिति ततः किं तत्राह। कल्पना मा इति। अत एव केचिच्छ्रुति पंअन्ये शप्तिर्योवदंति। तत्रैपतोर्थ
वत्त्वमिति न निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः ननु निपातग्रहणाभावे एकाजिति वर्णग्रहणादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तावर्थवत्ग्रह
णाभावादिति चेन्नैवं ऊ ब्री हिरित्याशयात्। गौणमुख्यन्यायस्यानुनेह प्रवृत्तिः। पर्युदासे नैवाऽन्नूपत्वे लब्धे एकाऽग्रहणस्य गौ
णमुख्यसंग्रहार्थत्वात् न्यायानित्यत्वाच्च एतेन सत्यभिधाने निरिरभवतेई अभवदित्यादौ प्रगृह्यत्वं न स्यात् गौणमुख्यन्यायादि
ति परास्तं अत एवैतदिति सत्रैवच्छं तप्रतिषेध आरब्धः। अन्वयेति। व्याकरणानुसंधानानुगृहीताभ्यामित्यर्थः तस्यैव चारस्य छात्र
प्रवृत्तुपयोगित्वादिति भावः वस्तुतो नर्थकनिपातेपि अस्य प्रवृत्तेरोगसूत्रे भाष्येव क्ष्यमाणत्वादनार्थवत एव ग्रहणमिति
न नियमः प्रश्नाशयस्तु अनाङ्ङिति पर्युदासादर्थवत्त्वस्य ग्रहणमिति। उत्तराशयस्तु पर्युदासेनैतत्प्राप्तेऽपरेण न मानं निपा
तग्रहणादेव। तेन प्रत्ययानुकरणे एतत्प्रवृत्तिरिति। आगच्छेत्यत्रापि प्लुते प्रकृतिभावो दुर्वार इति परास्तं प्लुताभावे कृपं
चिदुदाहरणत्वं यदि नहि स्तवर्णदीर्घति याबोधः एकग्रहणेति। स्वांगसमुदायेस्वांगत्वाभावव दृश्यसमुदायेऽवत्वाभावेनै एम.
कग्रहणं विनापि कर्मधारयापत्त्याभावादिति भावः। अंतरंगत्वे हेतुमाह वर्त्तीति। भाष्ये इह कस्मादिति अजंतो निपात इत्यर्थ इ

6A त्तिप्रश्नः। अजेवपरतीति। निपातेनाविशेषणादित्यर्थः। किंवक्तव्यमिति। निपातस्याप्राप्तविशेष्यत्वाभावायेत्यर्थः। यदिहीति अ
जंतग्रहणेऽजग्रहणं वैफल्यमितिभावः। प्रगृह्यसंज्ञा स्यादिति। [redacted] ननु सांतस्य प्रगृह्यत्वे एकदे
शविकृतन्यायेन तांतस्यापि तत्वात्सिद्धमितिभावः स्यादिति चेन्न। प्रकृतिभावेऽप्यसिद्धत्वात्। अथ निपातस्य विशेष्यतया अजंत इति
व्याख्यानेऽपि अजग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजंतपरिग्रहणे केवलाज्व्यावृत्तिरजग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निधाय पृच्छति
एवमपीतिभाष्ये। अन्यतरनिवृत्त्येति। निपातस्य विशेषणत्वेन तदंतपरिभाषाऽप्रसक्तेरेव निवृत्तिः विशेष्यत्वे त्वजिति विशेषण
सामर्थ्यात्तदंतस्यैव ग्रहेणामुख्याजंतपरिग्रहाद्यंतवदित्यस्य निवृत्तिरितिभावः। विपर्ययः। निपातस्य विशेष्यत्वेनाजंतप
रिग्रहः केवलाचो निवृत्तिरिति। इति विशेषाभावादिति। अत्र कारणाभावादित्यर्थः। संज्ञायेन विधिरिति अतिदेशस्याद्यंतव
दिति। वाक्यमिति। उऊ शब्दे इत्यस्य तश्चात्र शपके रूपदंतमभिधानात्रे इति भावः। यदि तर्हीति एवं च रूपसिद्धिर्भवतीति भाष्यमनुप
पन्नमितिभावः। ननु पूर्वं प्रवर्त्य पश्चात्सवर्णदीर्घे गापेदिशाऽसवर्णदीर्घो नाघवमित्यभिप्रेत्याह अथवेति। ननु एकग्रहणाभावे
या वृत्समुदायस्य स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणं तन्नाह संज्ञायामिति। गुरुत्वादिति। संज्ञोपकारकत्वादित्यर्थः। पशोरपि यागोप
कारकत्वात्कुरणत्वं न हि यागः पश्वर्थः अपितु यागार्थः पशुः। ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ तु ग्रहार्थत्वात्संमार्गस्य ग्रहस्य प्राधान्यमिति
न तत्संज्ञत संख्याॅवगतेतिभावः परेतु संज्ञा स्वकार्यद्वारा संज्ञिनमुपकारिका न तु संज्ञी संज्ञोपकारकः अन्यथा ग्रहोऽपि कर्मत्वेन
वि१

कै. टी. १ संमार्गार्थः स्यादिति विधेयविशेषणं विवक्षितमनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमिति मीमांसकमर्यादेवत्यापस्तंभाष्यसंमता चेतीदं
७ चिंत्यं तस्मात्स्वांगसमुदाये स्वांगत्वाभाववदवयवसमुदाये त्वाभावान्न तद्ग्रहणप्रसक्तिरित्येकग्रहणं विनापि सिद्धिरिति न ज्ञाप
कमिति भाष्याशय इत्याहुः जातिग्रहणमित्यस्य तज्जातीयस्यानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थः अन्यथा जातिग्रहणेपि जातेरेकैक
व्यक्तिव्यंग्यतयाऽसंगतिरेव। प्रवृत्तिनिमित्ततया जातिग्रहणस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्या वक्तुमशक्यत्वाच्च। इहेत्यादि अत्रेदं चिंत्यं स्वांगस
मुदायसंज्ञयाऽवयवानामननुग्रहात्तत्र द्विर्वचनमायः नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं स्वांगसमुदायस्य स्वां
गग्रहणेनेव। एकैकत्र स्वत्र चारितार्थ्यात् इति। न स्वात्ति तु शब्दैकदेशस्य उ शब्दानुकारणो उक्तसमुदायानुकरणो वाऽनिति
स्य परे निपातसंज्ञकेऽउ अनुकरो इत्यादौ प्रगृह्यत्वं स्यात्तद्वारणाय एकग्रहणमिति तत्त्वं भाष्ये इदं भैरिति। इंभैः सन्निदं भइत्येवेती त्वेसनीवे त
न तेति इ उभावप्येकसमीपोनकारोन ततो सत्वादिः सन्परः यतश्च आत्परः सत्त्वसइकसमी परति हलंता च्चेति किं तत्वाभावेऽ
निदितामिति न लोपो न स्यादिति चो घेजात्मा अयानेकस्येकसमीपत्वं सनश्च तस्मात्परत्वमिति किं त्वेधिसतीति सिद्धिरित्य
र्थः अनेन सामीप्यमव्यवहिते एवेति सूचितं। प्रदर्शनार्थे शोनल्लुत इ पप्रदर्शनं कारयितुमित्यर्थः। किं चिद्विधानायेत्यपात्तस्या
प्यविधानाय पुनरुपादानमन्यादेशः प्रकृते च विधानरूपाभावात् एतमित्येनादेशोनल्लुतइत्याहुः। विनाते नेत्यादि यया एम•
आकाशीवृषोदेवइत्यादौ। काशीमभिव्याप्य काशीवर्जेपि त्वेति वार्थः ओतदर्शनादिति वेदेचादीनां पादपूरणार्थानां च

7A

लोकेपीत्यादिः अर्थभेदाभावेपि। तत्रानात्वाभावेपि। अवयवा अनर्थकाः निपातसमुदाय एवार्थवानिति भावः। उशब्दोत्र निर
नुबंधकः तेन उञ् इत्यनेन न सिद्धिरिति न भ्रमितव्यं। पर्युदासेत्विति। वस्तुतः पर्युदासेपि दोषः आङ्भिन्नत्वस्य शास्त्रीयत्वा
त्न न च त्वास्य यमाङ्भिन्नत्वं आङः तस्य पूर्वांतवत्वेनातिदेशोऽतिदिश्यमानविरुद्धत्वास्य धर्मप्रयुक्तकार्यस्य निवृत्तेरति
देशस्वभावसिद्धत्वात्। न चांतवत्वमेव दुर्लभं शास्त्रीयकार्याभावादिति वाच्यं तत्रोपि प्रतिषेधस्य गम्य तया शास्त्रत्वा स
र्वविषयत्वे न प्रगृह्यत्वाभावस्य शास्त्रीयत्वपांतवत्त्वप्रवृत्तेरिति बोध्यं तस्माच्चेति। प्रगृह्येषु पदपाठे इति शब्दप्रयोगात्तियमा
दपि फले विशेषो बोध्यः। भाष्ये ओतश्चेति। पूर्वसूत्रवदत्राप्यप्यधिकाराद्गौणमुख्यन्यायस्याप्रवृत्तिरित्याशयः प्रतिषि
द्धार्थत्वादिति। प्रतिषिद्धसंज्ञाकं पदं प्रतिषिद्धपदेनोच्यते। परत्वादिति। निषेधाश्च वर्जीयांस इत्यस्य तु नायं विषयः तस्य पूर्वे
णा सह पाठात्तन्निषेधकत्वादिति भावः प्रतिपदोक्तस्येति। न च प्रतिषिद्धार्थोपमारंभ इति पूर्वभाष्यासंगत्यान्नैतत्परिभाषाया
अप्रवृत्तिरेवानित्यत्वादुच्चितेति वाच्यं। अस्यैकदेशयुक्तित्वात् तथैनयन्भाष्ये आह एवमपीति। ननु लक्षणेन प्रतिपादि
तत्वादिदमपि लाक्षणिकमत आह यस्य हीति। प्रधानत्वात्स्य र्थांतरप्रतीतिनिरपेक्षतया प्रतीयमानत्वात्। तादृशार्थ
बोधकत्वाच्च वृत्तस्यापि गौणत्वं मुख्यत्वं च बोध्यं। गौणमुख्यन्यायवीजं दर्शयितुमाह तत्र स्वं रूपमिति प्रायस्य मेवोपपाद
यति गौणो हीति आरोपाय हि पूर्वं तदुपस्थितिरावश्यकीतिभावः। मुख्यापीरोपे रोपेरोति। आरोपितत्वसिंहत्ववान्माणवे

वै॰ टी॰ १ कादिसमभिव्याहारे सिंहशब्दार्थ इति भावः मुख्य सैव्यग्रहणोपपत्त्यंतरमाह। अनिपातस्येति सिंहशब्दस्य माणवकवलीवर्दादिषु
8 प्रयोगादितिभावः एतेन वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तेरौकारस्य जाऽन्नणिकान्त्वमित्यादि चिंत्यमित्यपास्तं
अनपेवतस्यापि वारणं तद्वा वामश्चेत्यादेस्तज्ज्ञापकस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वमात्रज्ञापकतया वर्णग्रहणे
सर्वत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावाच्च न चैयमपि अर्थवत्परिभाषामूलकत्वात्तद्देव विशिष्टरूपोपादानविषयेति कथमत्र वर्ण
ग्रहणे प्रवर्त्ततां तत्रैवार्थोपस्थितेः सत्वादिति वाच्यं। निपात इति विशिष्टरूपोपादानसत्वात् निपातसंज्ञा हि चादिपदो
पस्थित चादीनां सति संभवे अर्थवतामेवेति येसार्थकास्तेषां निपातपदेनापि तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रव
त्तस्तत्रस्य निपातपदेन मुख्यार्थकनिपातानामेवग्रहणं न तु गौणार्थकानामिति भावः एवं च कार्यकालपक्षेऽपि विधं
ता निपाता इत्यस्यात्रानुपस्थितिरेतत्परिभाषावशात। विशिष्टरूपपदेन चार्थवद्रूपमेवोच्यते। प्रकृते गौणत्वमुप
पादयति जाड्यादिनेति आरोपेवीजमाह प्रकृतेः कर्तृत्वमिति। एवं च गोभवदित्यस्य गोऽभिन्नकर्तृकं गोसदृशरूपेण भवनम
र्थः यत्र च योगीश्वरशापादिना मुख्यगोरूपप्राप्तिस्तत्र द्विर्नेष्यते इति गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतेस्तस्य गौणत्वमिति
भावः ननु सुवर्णपिंडः खादिरांगारसदृशे कुंडले भवत इति भाष्ये विकृतेरपि कर्तृत्वदर्शनादुक्तं दुष्टमिति। एवं च ध्वं एम॰
ते प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः प्रकृतेरेव कर्तृत्वे हेतुमाह संघीभवंतीति। ननु शब्दाऽपेचेति भाष्यस्यार्थरहितवर्णमा

नाश्रयेइत्यर्थः प्रतीयते सत्वाद्युक्तः सर्वनामस्थानाम्शसा। ह्निमप्रातिपदिकस्योनइत्यनेनविशेषणाद्नयोरपिविशिष्टशब्दा
श्रयत्वाद्तआहसार्थइति। स्वार्थादिप्रयुक्तकार्येणापूर्णस्यपदस्यार्थइतिपादेनाप्रयोगार्हस्यपदार्थांतरान्वयेबाधप्रतिसं
धानेगौणार्थप्रतीतेरितिभावः आक्षेपेआह्निमस्यवाशाबेन्वयेमानाभावोत्र गौणापेक्षयेतिमुख्यशब्दस्यगौणापेक्ष
यासंबंधविशब्दत्वात् गौणाभावेगौणात्सुबुध्यसंनिधानेमुख्यव्यपदेशस्यमुख्यपदस्याभावादित्यन्वयः। एवंचशब्दाश्रयेचे
तिभाष्यस्यमुख्यव्यपदेशरहितस्यार्थबोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रयेइत्यर्थः पदव्यपदेशरहितस्यकार्यित्वेनाश्रयणा
मितिफलितमितितात्पर्यं। ननुद्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकस्यकारकत्वज्ञानतापेक्षत्वयोगवाहीकमानयेत्यादौविशिष्ट
स्यक्रियासंबंधेनकर्मत्वेपितदभिधानायजायमानाद्वितीयासमुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्समासेकप्रवर्त्तेतेततश्चपूर्वमे
वगौणत्वादात्वंनस्यादतआहनत्वेति। श्रौतः क्रियासंबंधइति। द्वितीयाश्रुत्यनुपपत्त्याकल्पितइत्यर्थः विभक्त्यंतेनहिउपस्थि
तार्थस्यक्रियान्वयइतितः आकृगुणेत्याभ्यात्परं परासाधारणेनद्व्येचसाध्यात्सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादि
विवक्षयोभयत्रविभक्तिरितिभावः वाक्यीयंशाघातआकांक्षादिमूलकशात्वा.पश्चात्।विभक्त्युत्पत्त्यनंतरमेवमिति।द्वि
तीयादेः सामान्यतः क्रियासंबंधज्ञानापेक्षत्वात् तज्ज्ञानमूलकद्वितीयाद्युत्पत्तौगौणपदार्थस्याहीकान्वयः पश्चादेव
एवंचकर्मणोरेवविशेष्यविशेषणभावः ननुविशिष्टस्यकर्मत्वमितिभावः यत्तुविभक्त्यर्थस्यक्रियाकारकसंबंधरू

वै०टी०१ पत्वेन तयोः संबंधबोधः अतिरूढ इति अतेर्वाक्यापेक्षपाशी घं प्रवृत्त्या प्रथमं तयोरन्वयबोधः पश्चाद्गुणद्रव्ययोः परस्परान्वयबो
धः एवं गौर्वाहीक मानयेत्यादावपीति कैयटः पूर्वव्याख्या पदूषयंति गौर्वाहीकं पाठयेत्यादौ यत्र गौणार्थस्य प्रादुर्भावं विना क्रियासंबंध
१ एवासंभवी तत्र पूर्वमेव गौणत्वावगतेरात्वाघनापत्तेरिति तदेतेन परास्तं। विभक्त्यंतस्यैव प्रयोगेण ततदुपस्थितानामर्थाना
मितरान्वयेन प्रातिपदिकमात्रार्थेन पूर्वमन्वयइत्यस्य व्युत्पत्तिशक्तत्वाच्च। तादृशबोधे पदकल्पने गौरवाच्च अनुभवाभावा
च्च अपदस्याप्रयोगेण बोधः भिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थत्वग्रहेणालं तत्संपद्यते अमहान्महान्भूतः लक्ष्मवतीत्यादौ भाष्यप्र
योगेत्वाधादेशादीर्घादीनां करणेन चास्यन्यायस्य पदकार्यमात्रविषयत्वं उपात्तविशेषरूपैस्तस्यापि बोध्यं अत एवात इञित्यादेः अ विषयत्वं चे
पुरस्तादृशस्यापत्यमित्यर्थेपि प्रवृत्तिः। किंच गामित्युक्ते सर्वा क्रिया प्रसक्ते साधर्यवत्तदृशस्य भाष्यबलात् संस्कृतस्य संस्कृतस्य परा सु
त्वन्नं तेते षां पयेषमभिसंबंधो भवतीति इतिवद्धिसत्त्वस्य भाष्यान्तसामान्यतः। क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादेरेव द्वितीयादिनियामक
त्वेन मदुक्तव्याख्यैव न्यायोचिता प्रयोक्तापि पदान्येवार्थमुख्यगौणा वा प्रयुंक्ते न तु प्रातिपदिकादिक्रमेणेति स्फुटं यते पदका
र्यं चिति। सामानाधिकरण्यादिति। इदमुपलक्षणं पठनादित्रियान्वयादित्यपि बोध्यं। इजहुं प्रश्न इति। एवं चाच्छुं आदेशः
प्राप्नोतीति भावः। तं त्रातिसिद्धिरिति नि पात एकाजित्यनेनेत्यर्थः स्थानिवद्भावेन तु नैतत्सम्यं। एकादेशस्यान्तवत्त्वेधर्म एकः
त्वात् एकादेशे स्थान्यलमात्रवृत्तिधर्मस्तु नातिदिशति समुदायेपि सत्वात् तेनांतादिवद्भावेनतादृप्यानतिदेशेपि न दोषः भा

त्वस्यटुं आरेङ्रास्य त्वविधानेन तस्य निपातइति प्रगृह्य ति२

9A ध्येय घुञ इति। सामान्येन ज्ञापकमिति भावः वत्वाभावपक्षे टुं आदेशो न स्यादित्यपि दोषो बोध्यः। नित्यैवेति आदेशाभावपक्षे इत्यर्थः।
न तु विनीति। न च उ इतीत्यस्य निरनुबंधकोकारमादाय प्रसिद्धत्वेन शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यात्सक्षेविनीत्रूमविष्यतीति वाच्यं मपः
परत्वे किम्बितीत्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसंगात्। शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यान्निपातेति प्रगृह्यत्वा
भावेन पद्धतिवत्त्वस्यासिद्धत्वेने कोपणावीतिवत्वेऽनुस्वारापत्तेः उ इतीत्यतः सानुबंधकबोधस्यापीष्टत्वेन तदानापत्तेश्चेति भावः
अस्मिंस्तु अनेन प्रकरणात् प्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पेऊं इति विनीसिति ध्वनितं न तु उ इति अतो योगविभागान्न वापवा
दे विशिष्टे ऊं आदेशे असति निपातेति प्रगृह्यत्वं स्यात् अप्रवर्त्तमानापवादस्योत्सर्गबा धकत्वाभावात् तत एव पारे मध्ये इत्यव्यय
भावाभावे उत्सर्गः षष्ठीसमासो भवतीति वाच्यं। प्रगृह्यपदस्य सर्वत्र सामान्योद्देश्यसंबंधस्य क्लृप्तत्वेनात्र विधेयविशेषणत्वे
मानाभावात्। सहविधानेन वाक्यभेदस्याप्यभावात् स्य। निवद्धावेन च ऊं इत्यस्य प्रगृह्यकार्यं बोध्यमेवं च पक्षे प्रगृह्यत्वाभावे य
स्यतास्य र्य्यान्येन द्वभावे निपातइत्यस्य प्रवृत्तिरिताऊः। प्रगृह्यस्येति। अनुवर्त्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेन संबंधे ऊं मात्रस्यानिसंप्र
गृह्यसंज्ञकस्य ऊं भावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्यैवोपपत्त्यापत्तेरनुवर्त्तमानप्रगृह्यपदं षष्ठ्यंततया
विपरिणमय्यस्थानिना संबध्यत इति भावः। द्वि एवेति न च उ इतीतिरूपमपि निरनुबंधकोकारमादाय प्रसिद्धं। सानुबंधकप्रती
सनापत्तेः मपः परत्वे किम्बितीत्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसंगाच्च। वस्तुतस्तु उञ इत्यस्या

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

कै॰ टी॰ ९ त्रानुवृत्तस्याप्यधिकारादप्रगृह्यपरत्वेवा प्रगृह्यमिति चादेशविशेषणमेव। तथैव भाष्यस्वरसादिति उइति उ३इति च रूपे स्यातां न
ति॰ २ नुविती तदर्थं विकल्पानुवृत्तिः उं इति दीर्घोच्चारणात् प्रगृह्यपरत्वात्र संबंध इति सर्वमवदातं किमर्थो योगविभाग इति प्रगृह्यता
10 देशयोः शाकल्यमत एव प्राप्त्या एकप्रयोग एव प्रवृत्तिः स्यादेवं च उ इति विती ति च रूपे ते चैकयोगेपि सिध्यत इतीत्थः एवं चैक प्र
योगेपि वीती ति न सिध्यतीति प्रागुक्तकैयटग्रंथस्यैवेति बोध्यं शाकल्येति एवं च योगविभागस्य सामर्थ्यात् शाकल्यानुवृत्तिः साम
र्थ्याच्च तत्र यथा प्राप्तं किं तु विकल्पमात्रं तात्पर्यकमिति विकल्परूपेन नलकले एव सिद्धिरिति भावः। एवं च शाकल्यमत एव वि
कल्पः फलितः ~~तदाह भाष्ये शाकल्यस्य विकल्पमात्र...मात्रार्थकमिति विकल्परूपेव लकलेप्सा सिद्धिरिति भावः। एवं च शाक~~
~~ल्यमतस्यैव विकल्पः फलित~~ तदाह भाष्ये शाकल्यस्य विभाषेति। शाकल्यमते तु आदेशविकल्पे पत्फलितं दर्शयति प्र
गृह्यसंज्ञादेशश्चेति तन्मते पर्याये णोभयं सिध्यतीत्यर्थः। ननु प्रगृह्यमित्यस्य प्रथमांतस्य कथमुञ इत्यनेन षष्ठ्यंतेनान्वय
इत्यत आह यथायोगिति फलरूपतयेति। फलं संज्ञायां बोध्यं तथा संज्ञिनः तेन च तद्बोधकं पदं लक्ष्यते तद्रूपतया तत्समा
नविभक्तिकत्वमेतस्य षष्ठीद्विवचनाद्यभिधेय इति वदुब्रीहिः प्रगृह्यशब्दवदभिन्नं द्विवचनोदीति बोधः प्रगृह्यशब्दवत्तेन च द्वि
वचनादि प्रगृह्यपदाभिधेयमिति बोध्यं। स्वरूपपदार्थक इति उञो वा चकं प्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भावः वस्तुतः पूर्वत्रापि एम॰
शाद्वपर एव शब्दार्थयोरभेदात्सामानाधिकरण्यं। पटः शुक्ल इतिवत्। प्रकृते तु पटस्य शुक्ल इत्यत्रेवोक्तरीत्या वैयधिकरण्येना

त न्वपद इति न कश्चिद्दोषः केचित्तु प्रदेशो वृद्धिपदमित्यादावादैच् इति उपस्थितिस्थितिः संज्ञावाक्येनुत पाशाद्बोधः द्विवचनाद्यभिधेयद्व
10A स्यद्विवचनादिविशेष्यकबोधजनकद्दत्यर्थः षष्ठीसमभिव्याहारे तु विशेष्यतया स्वरूपपदार्थक इति केचिद् योजयन्ति। ईदूतौ च।
ईकारोकारात्मकसप्तम्या असंभवं मत्वाह सप्तमी सहेत्यादि तात्पर्यानुपपत्त्या च लक्षणेति भावः सप्तम्यां वेति सप्तमीति प
दं लुप्तसप्तमीकं व्याख्यास्यत इति भावः जघन्यवृत्तिकल्पनापत्तेरिदं मास्त्विति तात्पर्ये लुमतापामपीति न लुमतेति निषे
धस्त्वनित्यत्वान्न सप्तम्यां परत इत्यर्थोपीति भावः ननु प्रत्ययग्रहणेनतदन्तविधौ ईकाराद्यन्तं यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थे मत्स
पलम्भत्वेन सिद्धं सोमो गौरी इति तत्राह संज्ञेति सप्तम्या एवेति सप्तमीपरस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे सप्तमीसहचरितत्वा
ल्लौकिकत्वे च नुमानेमिति भावः यद्यपीकारोकारसप्तम्योरसंभव एव तत्क्रमानन्तथापि वचनादिसादिनात्तद्रूपता
सत्त्वतात्पर्ये असत्त्वाद्धकार्याभावादिति भावानुपपत्तिगालकार्याभाव इत्यर्थः तदेवाह सप्तम्यन्तमित्यादिना पूर्वसवर्णे
इति सत्त्व सुपांसुलुगित्यनेन। एकादेशमिति। परत्वादिति गणादांगस्य वन्नीपस्त्वाच्चेति भावः। एवं च लुप्ते गौरी इत्यादौ लुक
श्रवेरूपकत्वेन तदर्थमर्थग्रहणमिति तात्पर्ये सवर्णे चेति। ननु पयपीत्यादिभ्यो ङौ दीर्घ तन्न इत्यादौ औत्सुपोः पूर्वसवर्णादे
स शे च ईदूदन्तं सप्तमी संभवात्कथमेतदिति चेन्न। ईदूत्सप्तमीप्रगृह्यं। अरेसः एच्च द्विवचनमित्येवेति इत्यजान्तरे ईदूतौ सप्त
मीति गुरुविवचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरितग्रहणमिति भाष्याशयान्न दोष इति केचित् तन्न नचास्तिसप्तमी ईदूतावित्ति
५ प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं हि संधिकार्याभावफलकप्रकृतिभावः। लुप्तषष्ठ्यर्थप्रसंगस्य निरूपयिनुमतात्कपत्वेन संधिकार्योप्रोह्यप्रकृति ५

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

कै.टी.१ भाष्यासंगतेः तस्मादेतद्भाष्यग्रामारण्यादीनामनभिधानमितितत्वं सरः शब्दादितिसरस्शब्दस्यासन्नंततेनाद्युदात्तत्वेपिस्वरस्यतयात्
(1) इतिनञ्पूर्वं सरसीशब्दानभिसमस्तसरसीसस्यातोदात्तत्वं बोध्यं निराकर्तुं संशयापोषादिशब्दोनुपपन्नइत्यतआह संभावनायामि
ति। शास्त्राणिचेत्प्रमाणंस्युरितिवत् संदिग्धेसंदिग्धवचनमिदमितिभावः। सरसीशब्दोयदिङीषंतस्तदांतोदात्तत्वंम्यापसिद्धं अ
२ सुनउगंतत्वाद्ङीवंतत्वेतुस्वरस्यसपादेवतत्वं एवंचतनोज्जुकेवोक्तप्रयोगेसिद्धे इष्टाद्ङितिवार्त्तिके ईकारादेशोनविधेयइतिभाष्या
शयः तस्मात्पूर्वोक्तरीत्यावचनसामर्थ्याद्युक्तोपि सिद्धिः सप्तमीसहचरितत्वं चग्रसपलक्षणोन बोध्यं संज्ञायामितीति। अतए
वाग्नेभाष्येजहत्स्वार्थावृत्तिरितिसंगच्छते। नचवाक्येन संज्ञानवगमादस्यनित्यसमासत्वेवाप्याम्श्वइतिविग्रहोनोचितइ ति
वाच्यंवाक्यात्संज्ञिनोनवगमेननित्यसमासत्वशंकेपिनतद्विधायकेवाग्रहणासंवैईतिसमासघटकीभूतानांतद्विषयेविग्र ५
हाभावेमानाभावात्। ध्वनितंचेदंद्वितीयततीयेतिसूत्रेभाष्येइतितत्रैवनिरूपयिष्यते। सप्तमीसहचरितमिति। प्रसयपलक्षणो
नेतिभावः वर्णवदानर्थक्यादिति। संज्ञायामितिसमासेः प्रसयरूढिशब्दत्वादवयवार्थाप्रतीतेरितिभावः। वाप्यामश्वइतिवि
ग्रहप्रदर्शनंतुरथंतरादिपदानांरथेनतरतीत्यादिविग्रहप्रदर्शनवद्बोध्यम्। अतएवजहत्स्वार्थातुतत्रैवपत्ररूढिर्विरोधिनी
तिवक्ष्यते। भाष्येऽयाजहत्स्वार्थायामिति। सुप्सुपेतिसमासेनकेवलयौगिकेष्वर्थप्रधानार्थमपीतिअश्वपदशक्तिसमु एम०
दायशक्तिसहकारेणागृहीतशक्तिकाद्यपीपदात्स्वार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैवोपस्थितेरित्यर्थः तत्रसमुदायशक्तिः संसर्गा

Rajawade Samshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com